

A Halotti Beszéd hangtana.

Írta: SZINNYEI JÓZSEF.

Innen-onnan négy évtizede lesz annak, hogy a Halotti Beszéddel és a vele kapcsolatos kérdésekkel foglalkozom. Egyéb tanulmányaim közben visszavisszatértem rájuk. E kérdések megfejtésében MELICH Jánosnak és GOMBOCZ ZoLTÁNNak is része van, mégpedig jelentékeny része, és az ő vizsgálódásaik eredményei hozzájárultak az én régibb fölfogásom módosításához. Most tanulmányaim annyira-mennyire nyugvópontra jutottak, azért elérkezettnek látom annak az idejét, hogy az elért hangtörténeti eredményeket összefoglaljam.

L Hangjelölés.

A HB. hangjelölését a következő két táblázat mutatja

Betű	Hang	P é l d á k
v	u	ozve
	ü	tumetice
	ú	vr
	ű	gimilce tvl, isten tvl
	ü	ordonia, bordug, uolov, iov, chomuv
	ű	mie, tiv, iv, keseruv
w, uv	u	wl
	ü	w, wt, gimils tvl, wv
e	e	ember, feleym, testet, mente, elnie
	ě	evce, ember, peter, nemenec, mend
	ê	peter
	é	elnie, erette, evce, rezet, testet, feze
i	î	isten, igg, mie, gimils-, milost, ki
	í	scegin, ilezie
	î	foianec, helhezic, ilezie
y	i v. î	ysa, bratym, feleym
	î	eneyc
eu	ô	eleut
ev	ô	levn, felevl, timnucebelevl

2.

Betű	Hang	P é l d á k
b	b	bvdug, bratym, iovben
c	k	muncas, isemucut, uromchuz, kie
	c	timnucebelevl
	cs	gimilcictul, gimilce tvl

Betű	Hang	P é l d á k
<i>ch</i>	<i>χ</i>	<i>chomuv, choltat, achsein, mulchotia</i>
	? <i>χχ</i>	<i>zoboducha</i>
	<i>k</i> ¹	<i>turchucat, iochtotnia, michael, archangelt</i>
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>munda, emdul, seged, mend</i>
<i>f</i>	<i>f</i>	<i>feleym, fa, feledeve, feze</i>
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>mige, engede, horoguvec, urdung</i>
	<i>gy</i>	<i>ge, gimils-, legeneç, kegiggen, igg ovga, vogmuc, oggun, hug</i>
<i>h</i>	<i>h</i>	<i>halalnec, holz, hotolm, helhezie</i>
	? <i>χ</i>	<i>uromchuz</i>
		[gemináció jele]: <i>zumtuchel, szumtuchel</i>
<i>i</i>	<i>j</i>	<i>iarov, iorgossun, iochtotnia, iov</i>
<i>k</i>	<i>k</i>	<i>ketnie, kic, kinec, neki, lilki ert</i>
<i>l</i>	<i>l</i>	<i>latiatuc, feleym, milostben, felevl</i>
	<i>ly</i>	<i>wl, helhezie</i>
<i>m</i>	<i>m</i>	<i>mend, miv, nemeneç, vogmuc, num</i>
<i>n</i>	<i>n</i>	<i>nopun, neki, mend, munda, levn</i>
	<i>η</i>	<i>muncas, engede, urdung</i>
	<i>ny</i>	<i>nugulmabeli</i>
<i>nh</i>	<i>ny</i>	<i>munhi</i>
<i>ny</i>	<i>ny</i>	<i>menyi</i>
<i>p</i>	<i>p</i>	<i>pur, puculnec, nopun, birsagnop</i>
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>rezet, urot, vermut, ember</i>
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>isemucut, testet, muncas, vezesse</i>
	<i>cs</i>	<i>paradisum-, gimils-, bulsassa, keassatuc</i>
	<i>sz</i>	<i>milostben</i>
	<i>zs</i>	<i>ysaac</i>

¹ L. MELICH, SzLJöv. I., 226; NyK. XLIV, 342.

Betű	Hang	P é l d á k
sc	sz	scerelmes, scegin, scine, achscin
	cs	bulscassa
sz	sz	szumtuchel, szentucut, szentii
t	t	tiv, terumteve, utot, odutta
ti	ty	zocoztia
	tly	latiatuc, mulchotia, tumetive
u	v	uogmuc, uolov, uimaggonoc, hadlawa
v	v	vilag, vezesse, eleve, intetvinec
w	v	wimagguc
z	z	hazoa, vize, oz, ez
	sz	zumtuchel, zocoztia, rezet, holz

Betű fölötti vonás = m: nu, paradisc*.

II. Magánhangzók.

1. HANGÁLLOMÁNY. – A régi vokalizmusból megvan még:

a) Az illabiális *à* hang (*a* betűvel jelölve), mégpedig: *a*) jövevény-szavakban, amelyeknek *ä*-ja megmaradt: *paradisumut, paradisumben, paradisu, achscin, abraam, michael, archangel, angelcut* (? *adamut, ? hratym*, v. ö. EtSz.); – *β*) *á*-ból rövidült szóvégi *á*, pl. *la, odutta, vola, zocoztia, mulchotia, ovdonia, ivtua*; – *γ*) *á*-hangzós szótag előtt *o*-ból fejlődött *á*: *halalnec* (kétszer), *halalaal, halalut* (kétszer) [v. ö. *holz*] *choltai*], *hadlawa* és talán *latiatuc* (kétszer); – *ó*) az *e*-nek illeszkedés útján létrejött párja: *halalaal*, amely talán a megelőző *á* hatása alatt maradt meg (v. ö. *syrolmol, bubi ~ ualallal, kyzassal, halállal, kynaal, fyaal* ÓMS.);¹

b) Az *o*, amely később *α*-vá fejlődött, pl. *a*) *chomuv, uolov, uola, vogmuc, holz; zoboducha*; – *β*) [nyílt *e*-nek megfelelő *á*-ból fejlődött *o*], pl. *hotolm, mulchotia* (~ későbbi, ill. egykorú *-hot* és *-elm*), *zocoztia, kinzotv, iochotnia* (~ egykorú és későbbi *-oszt, -et, -tot*)? A palatális alakok nyílt *e*-jéből, amelyről NyK. XLIV, 116 kimutattam, hogy eredeti (vagyis nem *e*'-ből fejlődött), azt kell következtetnünk, hogy szabályos veláris megfelelője *à* volt, s az *o* ebből fejlődött. (A *hotolm* szó első tagjának magánhangzójára a *-chot* képzőből következtetünk.)

c) Az *u*, amelynek *o* a későbbi fejleménye, pl. *pur, munda, nopun, hug, puculnec., muganec* (v. ö. *mogomnoic* ÓMS.).

¹ Az *ä*-nak egykori általános megvoltára nézve 1. két értekezésemet: Nyr. XXIV, 145; NyK. XLII, 1;ay) alatti *á*-ra nézve 1. GOMBOCZ Z. értekezését ebben az emlékkönyvben.

² Az *á > o* hangváltásáról MELICH: NyK. XXXV, 113; SZINNYEI: MNyv. XXI, 62.

d) Az *i*, amelyből később egyrészt *ë*, másrészt *il* lett, pl. *gimils-*, *mige*, *lelke ert*, *cuzicun*.

e) Az *ü*, a későbbi *ö* előzője, pl. *zumtuchel*, *szumtuchel*, *vermut*, *cuzicxm*.

f) Nyilván az *ê* hang is (noha az *é*-től nincs megkülönböztetve) ebben a szóban: *peter* < lat. *Petrus* (elvonás útján).¹ A vulg. latinságban u. i. a név első szótagjának *e* volt a magánhangzója. Később is előfordul nyílt *e*-vel: *peter* Münch K. 88, 103 (háromszor), 163 (hatszor), 214 (háromszor), 215 (négyszer) stb., s a Palócság egy részében ma is *Péter* (Nyr. XXI, 217).

g) Néhány kettőshangzó, mégpedig: *v*) olyan, amely később hosszú magánhangzová fejlődött, nevezetesen: 1. *ou*: *uoioy*, *iarov*, *iov*; *bovdug*, *ovdonia*, *onga* (> *bádog*, *ód-* > *boldog*, *old-*); – 2. *%iu*: *chomiiv*; – 3. *iii*: *keserw*; – 4. *ëi*: *eneyc* (1. alább *emdul*); – *β*) *iü*, amelynek felhangzója nyomtalanul veszett el: *miv*, *iiv*, *iv*.²

Az *embul* szó *m*-je (amint Nyr. XXXII, 485 kimutattam) másolási hiba *m* helyett. Tehát. helyreigazítva: *embuí*, olv. *eindül*. Az *ëv-* -[^] *ei*-tőváltakozás olyan, mint *sava*, ~ sótalan NySz., MTsz., *óvm--ójm* (*oyni*, meg-djták, *ojd* NySz.), *év* ,*ηοχ'* (*evnec* Jókai-kód. 74, ewmek WinklK. 101, ewzac .*aquilo*' Serm. Dom. II, 483, e?miariw, *eivywánv*, .*noctua*' u. o. 543) *éj*. – Az *ëi-* töből *é-* lett (észen, eszik, eszed, észnek, eszem, étet NySz., ét. ,*etet*; méreggel *etet*, mérgez' MTsz.) – Nem az *ëind-* fejleménye a későbbiekben-, *eiend-* *eyend-* (kódexekben: NyK. XLII, 213).

Nincsen még a HB.-ben: *α*) *a* hang; ez (az *o*-betűs adatokat föl-váltó *a*-betűsekből következtetve), úgy látszik, csak a XIII. század második felében fejlődött ki, vagy talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy abban a korban kezdett terjedni; a HB.-ben nincsen egy olyan *o* vagy *a* betű sem, amelyről teljes joggal tehetnők föl, hogy *a* hangnak a jele; – *b*) *ö* hang, ámbár oklevelekbeli biztos adataink már a XIII. század második tizedéből vannak rá (*Nomuolou* 1211, *orduksara* 1075/1217);³ meglehetően már korábban is (mint *ü-ből* vagy *e'-ből* fejlődött hang ezeknek a betűivel, *w*-val, *v*-*e* vagy *e*-vel írva),⁴ de a HB.-nek semelyik *u*, *v* vagy *e* betűjéről sem lehet bebizonyítani, hogy *ö* hangnak a jele.

Van azonban már *ö* hang, nem *ëi* kettőshangzóból, hanem *é*-ből fejlődött: *levn*. *belevl*, *felevl*, *eleut* (v. *ö*. *lén*, *beiéi*, *felél*, *elélt* NySz., EtSz., amelyek jóval későbbi nyelvemlékekben fordulnak ugyan elő és esetleg visszafejlődtek [*é* > *ö* > *éj* is lehetnek, de elemeikre való tekintettel föl kell tennünk, hogy az *d*-s alakokat *é*-vel valók előzték meg].⁵

Az, hogy az *ö* hang az *ëi* kettőshangzó betűivel van írva, arra vall, hogy a HB. korában (más nyelvterületen) már ebből a kettőshangzóból fejlődött *d* is volt. *

Nem lehetetlen, hogy már *ö* hang is volt, de nem *ou* kettőshangzóból, hanem *ú*-ból fejlődött *d*.⁵ Ilyennek tarthatjuk a rejtelmes *tilutoa*, *mundoa*

¹L. MBLICH: MNyv. X, 249.

²L. SZINNYEI: NyK. XLV, 290.

³SZINNYEI: NyK. XLIII, 118, 122; MELICII: MNyv. XIII, 2.

⁴SZINNYEI: MNyv. XIII, 65.

⁵Az ablativusokra nézve I. SZINNYEI: NyK. XXXV, 439, 449; SUS. Aik. XXIII., 5; MNyv. VIII, 289; – *lén* < *lëin; – legföllebb az *eleut* szónak *elciit* hangzását lehetne vitatni, korábbi *elevü-t alakot téve föl (de v. *ö*. *elenni humuk* ,előhomok' 1055).

⁶Az *ou* > *o* hangfejlődésnek Uegalább szó végén) oklevelekben már a XII. század második felében vannak nyomai (*zamto* 1157-58 táján, *abazö*, *haio* 1181, *aldo cut* 1193, I. NyK. XXXIV, 139; MNyv. XIX, 82). A HB.-ben azonban, mint fönnebb láttuk, még a kettőshangzós állapot van meg.

és *hazoa* alakoknak *o* betűvel irt hangját. Ezek az alakok sokat foglalkoztattak minket nyelvészeket, de teljesen kielégítő magyarázatuk mai napig sincsen. Bármily merész is, mégis legvalószínűbb MELICHnek az a föltevése, hogy itt *á* > *ó* változással van dolgunk.¹ Ilyenre nincs ugyan kétségtelen adatunk (mert a MELICHÉit sem fogadhatjuk el kétségteleneknek), de hiszen a HB.-ben más olyan nyelvi jelenségek is vannak, amelyek sehol másutt nem ioidúlnak elő (*vogmuc*, *isemucut*, *hadlailia*, *feledeve*, *veteve*, *feze*, *iorgossun*, *birsagnop*, *unuttei*, *iochtot*- stb.). Az *á*>*ó* változás az én nézetem szerint egyrészt az *à* > *o*, másrészt az *é* > *ö* hangfejlődés megfelelője lehet, azért a szóbanforgó alakokat talán így olvashatjuk: *tilutóa*, *mundóa*, *házód*.

2. IDŐMÉRTÉK. – A magánhangzók hosszúsága nincsen megjelölve (az *ysaac* névbeli betűkettőzés, amely oklevelekben is előfordul,² a Vulgatából van átvéve). Azonban a legtöbb esetben a jelöletlenség ellenére sem kétséges, hogy a magánhangzó rövid-e vagy hosszú. A szókezdők és a szóbelseiek közül az időmértéke csak egynéhány olyannak bizonytalan, amely korábban vagy később megnyúlt vagy megrövidült, nevezetesen: *à* vagy *á*: *adamut*, *bratym* (1. EtSz.). *l&tiatuc* (v. ö. *Lotomas* *Latamas*, Látomás'XIII. szd.: VReg., OklSz.), *charmud* (v. ö. *harmad*, *harminc*) | *ě* vagy *é*: *legenec* | *e* vagy *é*: *neki* | *i* vagy *í*: *bratym*, *kinzotviatvl*, *szentii*, *feleym* (kettőshangzóból); *intetv'mec* (az első szótagbelire nézve v. ö. *entez* NySz., olv. *éntéz*), *ildehávl* (kettőshangzóból való többesjel -f- kettőshangzóból való személyrag). Hogy a megnyúlás vagy a megrövidülés végbement-e már vagy sem, azt nem áll módunkban megállapítani. – Bizonytalan még az ismeretlen eredetű és másutt elő nem forduló *y sa* szó kezdőhangjának időmértéke is.

A szóvégi *á*-nak és *á*-nek megrövidülése s az így előállott *è*'-nek *e*-vé változása (mint NyK. XLIII, 124 kimutattam) már régebben megtörtént, tehát a *fa*, *odutta*, *vize*, *scme-félék* szóvégi *a*, ill. *e* betűjét *á*-nak, ill. *e*-nek kell olvasnunk. Csak háromra nézve lehet kétségünk; ezek:

a) *-bele* (*vilagbele*, *uruzagbele*), olv. *-bele* v. *-belé*? A rövidség mellett az szól, hogy *ce*) a határozószó raggá vált és így gyengébb nyomatékú hangtani helyzetbe került; *β*) két más lativus-ragnak (*-nec* és *-chuz*, *-huz*) már nemcsak megrövidült, hanem azután el is veszett a véghangzója,

b) *mige zocoztia*, olv. *mige* v. *migé*? A hangtani helyzet az *é*-vel olvasás mellett szól,³ de az sem lehetetlen, hogy az enklizisben *mi*^*e*-vé rövidült alak a proklizisben is kiszorította a *migé*-t.

c) *eleve*; kezdetben'; azonos a későbbben előforduló *elévé*, *elövé* .prae-; primitus, antiquitus, prius' (írva kódexekben: *eleve*, *eloive*, később nyomtatványokban: *elévé* és *elövé* NySz.) szóval, tehát eredetileg =*é*-ragos lativus; de a fönnebbiek szerint ez a lativusi =*é* is megrövidülhetett és nyíltabbá válhatott már, annál is inkább, minthogy a szó jelentésénél fogva el volt szigetelődve az azonos-végű világos lativusoktól.

A szóvégi *á*-val és *é*-vel minden valószínűség szerint egy időben rövidült meg a szóvégi *í* is, tehát rövidnek vehetjük a következők véghangját: *menyi*, *neki*, *mnnhi*, *szentii*, *unuttei*, *nugulmabeli* (v. ö. fönnebb *-bele*). – Alkalmassint szóvégi, tehát rövid volt a *lilki ert-heli i* is. Nem azért, hogy az *-ért* külön van írva, éppen úgy, mint ebben: *lelic ert*,

¹ MNyv. IX, 398.

² L. MELICII, Szl Jöv. I, 49, 175.

³ L. MELICH: MNyv. VI, 154.

mert az egybe- vagy külön-írás magában lényegtelen; de számba kell venni azt, hogy a *lelic ert-hen* a *k* hang *c* betűvel van írva. Ez a hangjelölés szó végén általános; szó belsejében csakis *a* és *u* betű meg mássalhangzó előtt fordul elő, ellenben *e* és *i* előtt nem (ezek előtt *k* van). Ez arra mutat, hogy a HB. írója a *lelic ert-et* két külön szónak érezte s így minden bizonnyal a *Miki ert-et* is, vagyis az *-ért* neki még nem rag volt, hanem névutó. Ezért sorozhatjuk a szóbanforgó *i-t* a szóvégiek közé. (A rövidség valószínűsége vagy lehetősége ellen nem szabad azzal érvelni, hogy egyik-másik esetben a hosszúság még később is megvan, pl. *elévé, meni* NySz. [v. ö. *annyi* EtSz.]. – Ez módszerbeli hiba volna.)

3. MAGÁNHANGZÓ MEGVOLTA ÉS ELVESZTE. – a) Megmaradt magánhangzó van a következőkben: *halaiul, rezet, uruzag-, odutta, méret, isemucut, vogmuc, uogmuc, uimaggomuc, horoguvec, tilutoa, kebeleben; mige.*

b) Hiányzik egy megvolt magánhangzó: *zumtuchel, szumtuchel* (v. ö. *bennetuc*), *vogmuc, uogmuc* (v. ö. *uimaggomuc*), *uromc, uromchuz* (v. ö. *isemucut*), *Miki ert* (v. ö. *lelic ert*), *tiluvt* (olv. *tilvut*, v. ö. *tilutoa* és *tilovec* NádK. 155, *tyloeek* WinklK. 144), *angelcid* (v. ö. *szentucut*), *lelic ert, Miki ert* (v. ö. *méret*); – egybeolvadás: *méret* (v. ö. *m'ic, menyi* és *ert*): – egybeolvadás vagy haplológia: *intetvinec, ildetuitvl* (v. ö. *szentüi*).

A ragtalan alakok végén tövéghangzók nincsenek: *pur, oz, hotolm, világ, isten* stb. (*munhi-nek i-je* képző). Ebben a korban összefüggő beszédben talán már sehol sem ejtettek tövéghangzót az alanyesetben.

4. NYÍLTÁG ÉS ZÁRTSÁG. – Ahhoz, amit fennebb (1.) megállapítottam, még a következőket kell hozzátennem:

Az *e* és az *ē* közötti különbség a rokon nyelvek tanúsága szerint finnugor alapnyelvbéli kétféleségnek maradványa. Hogy a HB. korában már lett volna olyan nyelvterület, amelyen az *e* hang általában *e*-vé fejlődött, annak föltevésére nincsen semmi okunk. A ragok és a képzők hangrendi párhuzama arra mutat, hogy ez a hangváltozás, amely a mai magyarság egyhatod részének nyelvében van meg, csak újabb korban ment végbe.² Ennélfogva a rövid hangot jelölő *e* betűket a HB.-ben általában úgy kell olvasnunk, ahogy az *e*-ző nyelvjárást beszélők olvassák, vagyis pl. ezeket: *evéc, nemeneć, ember, érette* így: *evec, nemének, ember, érette*. – A nyelvtörténet tanúsága szerint *ē* van ezekben is: *menyi, mend, archangelt, angelcut* (v. ö. *angol- KTSz. 12., 17., 29. sor*), *kelnie, keassatuc*.

Csupán az *ez* névmás magánhangzójának minősége kétséges. A távolabbi és a közelebbre mutató névmás alakjai között hangrendi párhuzamosság van: *az: ott, onnan, odaiuly* (wl HB.; *wly* NySz., *uján, ullan* MTsz.), *oly: úgy ~ ez: ett, ennen, ede* MTsz. (*ett, ennen, ede* NySz.) [*itt, innen, ide*]: *ily, ily (ely* NySz., *ējen, ēilen* MTsz.): *így*. Ebből azt lehet következtetni, hogy a HÉ.-béli *oz-n&k* megfelelője *ēz* volt, s a nyílt *e*-vel való alak későbbi fejlemény.³ Mégis számba kell itt vennünk valamit, t. i. azt, hogy a névmásnak *ö*-vel való változata nem fordul elő. Ennek talán az az oka, hogy a névmás magánhangzója mégsem *ē* volt. Lehetséges u. i., hogy az *oz-nak* *o*-ja *a*-ból fejlődött, s akkor a közelebbre mutató névmás nem *ēz*, hanem *ez* volt. Meg kell tehát engednünk a HB.-béli *ee*-nek a mai kiejtés szerinti olvasását is.

¹ V. ö. *foianec, halalnec, puculnec, nemeneć, kineo*, de: *muga nec*; egybeírva: *uimadsagnemica*, de kettészakítva: *horogu vec*, sőt kétbetűs szavak betűi között is találunk a rendesnél nagyobb közt: *i v, E * (nem is szólva a legelső szónak utólag odafestett vörös Z-jéről, amely jó távolacska talált esni a második betűtől.)

² L. SIMONYI: Nyr. XVI, 356.

³ Az első szótagbeli szórványos *ē>e* hangváltozásról szóltam NyK. XLIV, 116.

5. VÁLTAKOZÁSOK. – Tőszavakban: *halai-* (ötször) - *holz, choltat*; - *élnie* ~ *ilezie*; - *lelic ert- lilki ert*; - *b)* ragokban: *világhete, uruzagbele* ~ *nugulmabeli*; - *nemenec, kegilmel, bunet, testet* stb. ~ *luki ert*.

A későbbi *e* ~ *ö*-nek háromféle előzője van: *a)* *i*: *gimils-, gimilc-* (halszor), *ig, \gg, mige, lelic, liiki, timnuc-, cuzicun*; - *b)* *ü*: *zumtuchel, szuntuchel, terumteve* (kétszer), *num (nu)* (háromszor), *urdung, munhi, tumetivc, timnuc-, cuzicun; isemucut, emdul, vermut, szentucut, bennetuc*; - *c)* *ë*: *menyi, eleve, mend* (tízszér), *eneyc, evec* (háromszor), *nemenec, ember* (kétszer), *kegilm-* (kétszer), *kegiggen, peter, ketnie, scegin, kebeleben, legeneç* (ha az első szótag magánhangzója rövid); *érette, méret, helhezie*. (Hasonló elegység [i- -ü (ö) ~ ë] van az OMS-ban s a KT-ben és szalagjaiban.)

6. HANGKEND ÉS ILLESZKEDÉS. – Eredetibb hangállapot van még a következő tőszavakban: *a)* egynemű hangokkal: *iochtot* (> *iktat*), *iorgossun* (v. *ö*. irdalom); - *b)* illeszkedés nélkül: *angel-, archangel-, milost-* (< szl. *andel, arkandel, milost*), *achscin* (< oszét *a%sin* ,königin, herrin'). - Talán a *homus* ,hamis' szóban is eredetibb hangállapot van, de az is lehetséges, hogy **homis-ból* való.¹

Meg van romolva a hangrend a *keassatuc* (< **kájálsátuk*) szóban.²

A formánsok közül a régiek illeszkedése már megtörtént, pl. *terumteve: hacllaua; engede: munda* (csupán *horoguveç*, éppúgy mint még most is, illeszkedés nélkül); - *hazoa.*; - *bunet: choltat; élnie: ovdonia; cuzicun: uimadsaguc*; - *vezesse: bidscassa*; - *legeneç: uimaggonoc*. - Kétségtelen dolog, hogy a *-muc, -tue* és *-ive (-uc)* személyragok (pl. *isemuc-: vogmuc: bennetuc: latiatuc; tumetive: vimagguc*) magánhangzója is kétféle, azaz egyrészt *ü*, másrészt *u* volt, noha palatális- vagy veláris-volta nincs megkülönböztetve.

Az újabb formánsok közül már illeszkedett a *-ség* képző és a *-vei* rag: *uimadsag-, birsag-, uruzag-: halalaa*.

Nem illeszkedett a *-ben, -bele (-béli)* és a *-nec* rag: *milostben, paradisumben, iovben; világhete, uruzaghele, nugulmabeli; halalnec, muganec, foianec, puculnec*.

Csak palatális szóhoz függesztve fordul elő a *-belevl* rag (*timnuce-belevl*), de kétségtelen, hogy úgy mint *-ben* és *-bele (-béli)*, ez sem illeszkedett.

Hogy a *-tül* rag (irva: *-tül, -tv* és *-tívl*) illeszkedett-e vagy sem, azt nem lehet eldönteni. Egyszer fordul elő veláris szóhoz függesztve: *kinzotvialwl*. A *-tül* olvasás mellett talán azt lehetne fölhozni, hogy *w-vel* csak egyszer van veláris magánhangzó jelölve (*wl*) és egyszer *v* hang (*Wimagguc*), ellenben a *w (uv)* tizenöt esetben *ü* hangnak a jele; a tizenhatodik a szóbanforgó *-tívl* volna. (A palatális szóhoz függesztett *-tül* rag két esetben *w*-vel, három esetben *v-vel* és egyben *tt*-val van írva.) A betűknél mindenestre többet nyom a latban az, hogy az újabb ragok közül még csak a *-vel-X* találjuk kétségtelenül illeszkedve; ez a *-tül* olvasás javára billenti le a mérleget.

Csak veláris szóhoz csatolva találjuk a *-chot* képzőt (*midehotia*) és a *-chuz, -huz* ragot (*ozchuz, uromehuz*). Hogy tehát ezek illeszkedtek-e már vagy sem, azt nem tudhatjuk. (Az utóbbinak illeszkedése vagy nem-illeszkedése akkor is kétséges volna, ha palatális szóhoz függesztve is előfordulna, mert akkor is *u, v* vagy *w* betűvel volna írva.)

¹ V. ö. **Moris* (Μορήσις KONST. PORPH., *Morisius* Morus ANON.), *Baluanis, Baluanis, Saris, Horoqis, Joannis* . *-us* (JAKUBOVICH: MNyV. XIX, 97; XX, 19; MELICH: MNyKéz. I₆, 53, 62).¹

² L. SZINNYEI: MNyV. XVIII, 147.

III. Mássalhangzók.

1. HANGÁLLOMÁNY. – *Ah* hang mellett megvan még az előzője, a χ (írva: *eh* és egy kétes esetben: *h*) ezekben: *chomuv*, *choltat* (de: *halai-* [ötször] és *holz*), *charmíd*; *mulchotia* (de: *hotolm*), *ozchuz* (γ. ö. *uromehuz*, olv. *uromk%auz* v. *uromkhuz?*), *achscin*, *zoboducha**

2. IDŐMÉRTÉK. – Az egybetűs rövid mássalhangzóknek megfelelő gemináció minden biztos esetben meg van jelölve. Rendes jelölése a betű megkettőzése: *wimagguc*, *vimagguc* (kétszer), *uimagguc*, *uimaggomuc*, *uimaggonoc*, *oggun*, *kegiggen*; *igg ember*; *iorgossun*, *vezesse*, *bulsassa*, *hulscassa*; *odutta*, *ereile*, *unutte*; *keassatuc*: – a *k* hang geminált volta a *c* betű után tett *h* betűvel van megjelölve: *zumtuchel*, *szumtuchel*

Ebből a jelölésbeli pontosságból azt lehet következtetni, hogy amely magánhangzók közötti egybetűs mássalhangzónak a betűje nincsen megkettőzve, az nem geminált, hanem rövid, tehát *eneyc* rövid *n*-nel olvassandó. Ugyanerre a jelölésbeli pontosságra támaszkodva föltehetjük, hogy az *ovga* szó *gy-je* rövid volt, tehát hogy eső kettőshangzó után abban a korban sem ejtettek geminált mássalhangzót (v. ö. **od-iun* > *oggyun* [írva: *oggun*], ellenben **öid-iá* > *ougyà* [írva: *ovga*]).¹

Kétbetűs mássalhangzó, amelynek rövid vagy geminált volta kérdés tárgya lehet, három van: *ty* (írva: *ti*), *%* (írva: *eh*) és *ny* (írva: *ny* és *nh*).

A *ti-vel* jelölt hang időmértékének kérdését egy másik kérdés előzi meg, t. i. az, hogy *ti* nem *t-j* (o: *t-i*)-*t* jelöl-e. A *ti* jelölés u. i. négy esetben fordul elő, mind a négyben í-végű tőszó és *j* (v: *i*)-kezdetű formáns határán (pl. *zocoztia*). A kérdést az dönti el, hogy a *d-j* (o: *d-i*) hangkapcsolat már *gy-vé* és *ggy-vé* fejlődött, mint az *ovga* és az *oggun* stb. (1. fönnebb) írás kétségbevonhatatlanul bizonyítja. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a *t-j* (v: *t-i*) hangkapcsolatból is minden bizonnyal már *ty* és *tty* lett.² És ezzel el van döntve az időmérték kérdése is. Ha az *ovga* szóban rövid, az *oggun*, *kegiggen-iélékben* pedig geminált volt a *gy* hang, akkor *zocoztia* így hangzott: *szokosztjá*, ellenben a *laūatuc*, *mulchoūa*, *tumetwc* szavakban *tty-t* kell olvasnunk, tehát: *lattyátuk* v. *lattyátuk*, *mūlchottya*, *tūmettyük*.

A *zoboducha-féle* imperativusok χ hangja valamikor hosszú (geminált) volt (**-xt̥- > *-xt̥-*),³ de később megrövidült. Hogy mely nyelvterületeken mikor tájban történt meg a megrövidülés, azt nem tudhatjuk. Lehet, hogy a HB. írója már így ejtette a szót: *szobodulà*. De ha tekintetbe vesszük, hogy a kétbetűs mássalhangzók geminációját nem jelölte meg, továbbá azt, hogy az OMS.-ban ‚kinyújtsad’ így van írva: *kyniuhhad*, meg kell engednünk a *szobodunà* olvasást is.

A *mennyi* szó *ny* hangja eredetileg rövid volt s még a XVI. század vége felé is előfordul rövidnek jelölve, ennél fogva semmi okunk sincs arra, hogy a HB.-béli *wenyi-t* ne *mennyi-nek*, hanem *mēnnyi-nek* olvassuk.

Az *ny* vagy *nny* hangnak másik kétbetűs jelölése a *munhi* ‚mennyei’ szóban van. (Ez a mi nyelvemlékeinkben igen-igen ritka hangjelölés.) A *menny* szónak a régiéknél előforduló írása részint *meny*, részint *menny* kiejtésre vall.⁴ Azonban a *mennyország* összetételnek a NySz. adatai

¹V. ö. ma: (bot, lát) *bottya*, *lattya*, de: (rojt, fojt) *rojtya*, *fojtya*.

²V. ö. ZOLNAI, Nyelvemlékeink a könyvnyomatás koráig 53.

³L. SZINNYEI, NyH6. 109.

⁴L. *men*, *meney* Schl Szj. 44, 45, 47; *menny* MURM. 228; *men*, *menyebelen*, *mrennyey*, *mennyi* stb. NySz.

szerint – úgy látszik – régebben is *menyország* volt az általános kiejtése, aminthogy ma is az. Ennélfogva nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a HB.-béli *munhi uruzag* is így hangzott: *münyi* (nem pedig: *münnýI*) *uruzág*.

Abszolút szóvégi (vagyis szünet előtti) hosszúság a HB.-ben nincsen. Az *ig g emberiig fa* Írásból azt lehet következtetni, hogy mássalhangzó előtt akkor sem ejtettek hosszú mássalhangzót, ennélfogva egészen rendjénvaló ez az írás: *méret ηῶ...; iiluvi gimilstwl, odút hotolrn, eleut hug. . .*, mert a szóvégi hang mássalhangzó-előtti helyzetben nem volt hosszú. Ebből az írásból azonban nem szabad azt következtetni, hogy ezeknek a szavaknak í-je még semmiféle hangtani helyzetben sem volt megnyúlva.¹

3. MÁSSALHANGZÓ MEGVOLTA ÉS ELVESZTE. – a) Megmaradt mássalhangzó van a következőkben: a) szó elején: *uimad-* (*uimádsag-*, *uimaggu* stb.); *iorgossun, iochtotnia* (v. ö. m/alom, *iktat*);² -β) szó belsejében: *hadlaua*,³ *ozchuz, achscin; terumteve* ‚teremtője‘, *intetvinec, ildetuitvl, kinzotviatwl; helhez'ie, ilezle;? urding* (eredete ismeretlen; a *g* előtti mássalhangzó járulékhang is lehet).

b) Hiányzik egy megvolt mássalhangzó: (l): *keassatuc* (<*keált-):*

— (v): *lialalaal*; járulékhanggal: *kegilmehel* (<*këgyilméel); a megelőző mássalhangzó megnyúlásával: *zumtuchel, szumtuchel*; -? *heon* (v. ö. *heivon* stb. NySz.; a szó eredete ismeretlen, a későbbi alakok *v-je* járulékhang is lehet); – (t): *ilezie* (v. ö. *éleszt*), *zoboducha* (<c*szoboduxta);

— (h): *abraam*.

4. JANULEKHANGOK. – a) *v*: *hadlaua, terumtexe* ‚teremté‘ ‚veteve, feledeve‘ (<*Viadláa, *terümtée* stb.);⁵ – b) *h*: *kegilmehel* (<*këgyilméel);

– c) *l*: *gimils-*, *gimilc-* (<ócsuv. *dzimis v. *dimis), *bulsassa, bulscassa* (<ócsuv. *bosat-).ⁱⁱ

Nincsen még *v* járulékhang az -á rag előtt a *hazoa* szóban, s a *hadlaua-féle*k mellett is van két *v* nélküli alak: *tilutoa* és *mundoa*.

¹ Annyi bizonyos, hogy ezek a *t* hangok valamikor minden hangtani helyzetben rövidek voltak, és hosszúságuk későbbi (magánhangzók közötti) fejlemény s ebből a hangtani helyzetből terjedt át az abszolút szóvégre, pl. (te) * *melléted*, (a fal) * *mellet* áll, (ő áll a fal) * *mellet* > (te) *melletted*, (a fal) *mellett* áll > (ő áll a fal) *mellett*. – A szóbelsei *tt* írás mellett nagyon sokáig közönséges, ha nem is általános volt a szóvégi *t* írás (v.o. SÁGI: MNy. XXI, 65), pl. *hallotta hallót, mellette -v- mellet*. Ez azonban szerintem csak helyesírási sajtáság. A *t* geminálódására nézve közömbös volt az, hogy az utána következő magánhangzó ugyanabban a szóban volt-e vagy a vele egybeejtett következő szó elején. A lényeg a magánhangzók közötti helyzet volt. A szóbelsei *tt* írással szemben vagy azért volt szokásos a szóvégi *t* írás, mert a szóvégi *tt* hang helyett gyakran ejtettek *t-t* (minthogy gyakran következett utána* mássalhangzó), vagy azért, mert a latinban sohasem láttak szó végén megkettőzött *t* betűt.

² Nem tartozik ezek közé a *vize* szó, mert nem az *ize-nek* teljesebb alakja, mint némelyek gondolták, hanem a későbbi és a mai *vize-xél* azonos; jelentése: *jSiiccus ejus'* (NySz.); v. ö. Serm. Dom. II, 258: *succus ejus (vize)* (i. e. aqua ejus).

³ L. SZINNYEI: MNy. XXI, 132.

⁴ L. SZINNYEI: MNy. XVIII, 147.

⁵ V. ö. SZINNYEI: MNy. XI, 6. Illabiális magánhangzók közötti *v* járulékhangra idéztem példákat: MNy. XI, 49; ilyenek: *dívák, livány, ivándék* (<. *diák, Hány* ‚leány‘, *iándék* ‚ajándék‘), *mive*” (<*mié*”) ‚mélyen‘ N. stb.; az ott idézettekhez most még hozzácsatlóthatom ezeket is: *ávít* (<*áü) ‚áhit‘ NySz., *mévet* (<*méet) ‚méhet‘ Kórógy (Szláv.) Nyr. XLV, 43, *mivé'n* (<*miën*) ‚min‘ Szalonta (SZENDREY ZSIGMOND közlése). – A *hadlana-féle* alakoknak az az analógiás magyarázata, amelyet MNy. XI, 51. 1. adtam, aligha állhat me;^f

⁶ V. ö. GOMHOCZ, BtürkL. 47, 81; PAASONEN: NyK. XLII, 62.

5. EREDETIBB HANGÁLLAPOT van még – a fönnebb más rovat alatt fölhozott eseteken kívül – a következőkben:

- a) *ge* (olv. *gye*); csak a HB.-ben előforduló alak, később depalatalizálással: *de*; ¹
- b) *wromc*, *uromchitz* (v. ö. *-muc*); később *-nk* (o: *-rŋk*);
- c) *timnuc*- 'tömlőc' (< szl. *thmwica*);
- d) két mássaihangzós szókezdet: *hratym* (< szl. *brat*).²

Kérdés, hogy sí szabad-e eredetibb hangállapot megvoltára következtetni a *uimadsag*, *müostben*, *ig fa* stb. eff. írásból. Igaz, hogy az egymást követő zöngés és zöngétlen mássalhangzók egyikének a másikhoz (a magyarban legtöbbször a megelőzőnek a következőhöz) hasonulása, mint más nyelvek példája mutatja,³ nem fiziológiai kénytelenség. Meg kell engedni, hogy a magyar nyelv életében lehetett olyan kor, amikor részleges hasonulás még nem történt. Ha csakugyan volt (amit nem tudunk), akkor az a kérdés, hogy a HB. nyelvjárása ezen a fokon állott-e még. Annyi bizonyos, hogy részleges hasonulást egyetlen-egy esetben sem találunk nyelvemlékünkben jelölve (1. a fönnebbieken kívül: *gimihben*, *liluvt g im ils-*, *iacób hebeleben*, *mena szentucut*) Ebből az Írásmódból azonban csak akkor volna szabad a kiejtésre következtetnünk, ha bizonyos volna, hogy a HB. írója teljesen a kiejtés szerint írt. Azt pedig nem állíthatjuk. A mi helyesírásunk később sem volt soha teljesen kiejtés szerinti, hanem mindig nagy szerepe volt benne a szóelemzésnek (vagy helyesebben mondva: annak a törekvésnek, hogy a szó törzsökös része – amennyire lehet – minden kapcsolatban épen maradjon). Minden valószínűség szerint így volt kezdetől fogva. Ha még hozzávesszük, hogy már megtörténtek az olyan hangváltozások, mint *dj* (o: *di*) > *gy*, *ggy* (pl. *ovga*, *oggun*), *tj* (n: *ti*)>*ty*; *tty* (pl. *zocoztia*, *mulchotia*), *t%>* *cs* > *ces* (*keassatuc*), *t%>* *ss* (pl. *vezesse*), akkor szinte lehetetlennek kell tartanunk, hogy részleges hasonulás még ne lett volna. Nekem tehát az a nézetem, hogy a *uimadsag-*, *milostben*, *ig fa* stb. eff. írásból nem szabad régibb hangállapot megvoltára következtetnünk.

¹ A *gy*- > *d*- változásra példák: GJMBOCZ, BfcürkL. 68.

² Többilyent (másuttalálható) közöl MBLICH: MNyV. II, 55.

³ L. Nyelvtudomány V, 241; VI, 129.

⁴ Nem jöhetnek tekintetbe: *ozchuz*, ez *scegin*, ez *homus*, *scerelmes* *hratym*, mert a *ç* és az *s* betű zöngés hangot is, zöngétlent is jelölhet.